

Et langvarigt forhold

RENZO DE FELICE OG MUSSOLINI-BIOGRAFIEN

AF

THORSTEN BORRING OLESEN

Omkring 30 år har det bestået, forholdet mellem historikeren Renzo De Felice og Italiens »Duce«, Benito Mussolini. Et langt forhold efter moderne standard, og intet tyder på, at det afsluttes de første år. Skønt en smule ensidigt, har det heller aldrig manglet i intensitet. I skrivende stund har De Felice således dediceret ikke mindre end 5.648 paginerede sider fordelt på 4 bøger i 7 bd. til at portrættere og analysere Mussolinis liv og gerninger.¹ Om forholdet har været lykkeligt kan diskuteres. Det har ubestrideligt fasttømret De Felice som den førende ekspert på fascismens historie, men har også på uadskillelig og skæbnetung vis knyttet hans navn til Mussolinis (hvordan Mussolinis oplevelse af forholdet har været, ved vi af gode grunde ikke; der er dog al grund til at tro, at han må være relativ tilfreds sammenlignet med, hvad han ellers har måttet lægge ryg til). En ting er imidlertid givet: De Felice betragter forholdet som mere tilfredsstillende end hans kritikere gør.

¹ R. De Felice: *Mussolini. Il rivoluzionario 1883-1920*, Torino 1965; *Mussolini. Il fascista*, bd. 1: *La conquista del potere 1921-1925*, Torino 1966 og bd. 2: *L'organizzazione dello stato fascista 1925-1929*, Torino 1968; *Mussolini. Il Duce*, bd. 1: *Gli anni del consenso 1929-1936*, Torino 1974, og bd. 2: *Lo stato totalitario 1936-1940*, Torino 1981; *Mussolini. L'alleato*, bd. 1: *L'Italia in guerra 1940-1943*. 1. del: *Dalla guerra »breve« alle guerra lunga*, 2. del: *Crisi e agonia del regime*, Torino 1990. Hvis planen følges er det meningen, at serien skal sluttes med et bd. 2 til *Mussolini. L'alleato* med titlen: *La guerra civile 1943-1945*.

I en redegørelse for værket i det ansete ugeblad *L'Espresso* (11.11.1990) skriver Roberto Cotroneo, at biografien sandsynligvis er den længste nogen sinde skrevet om en historisk person. Det er ikke rigtigt, idet forlaget Heinemann's gigantbiografi om Churchill er længere. De to første bd. er skrevet af Randolph S. Churchill, mens de øvrige 5 udkomne er skrevet af Martin Gilbert (alene Gilberts bd. overgår på nuværende tidspunkt De Felices i sidetal). Som for Mussolini-biografien mangler der endnu et bd. før Churchill-biografien efter planen er komplet. Se R. S. Churchill/M. Gilbert: *Churchill*, vol. I-VII, London 1965-1986.

Renzo De Felice er født i 1929 og er i dag professor i »Storia Contemporanea« ved Roms La Sapienza universitet. Han er elev af Federico Chabod og især af Delio Cantemori, hvilket forklarer hans interesse først for den jakobinske tradition i Italien, dernæst og mest fundamentalt for fascismen. Han forlod, iøvrigt sammen med Cantemori, det italienske kommunistparti, PCI, efter opstanden i Ungarn i 1956. Denne kendsgerning er nok vigtig at holde sig for øje for både at forstå De Felices tiltagende opgør med den kommunistiske historieskrivning i Italien, men også hårdheden i megen af den kritik, han selv har været udsat for.

De Felice ser imidlertid ud til at trives med kritikken, ja, opsøger den ofte ligefrem selv, har man på fornemmelsen. Og uanset, hvordan man bedømmer ham, må man medgive, at han har sine meningers mod.

I Italien hører man ofte, at De Felice basalt set er en heretiker og henviser til udtalelser som den følgende, som faldt i et interview med avisen »Corriere della Sera« i 1987.² »Officielt udgør anti-fascismen vor nuværende republiks grundlag, men i virkeligheden bortset fra visse modifikationer har man ikke gjort andet end at restaurere den gamle giolittanske og liberale stat (fra før fascismen, min anm.)«. Og når han fortsætter med at sige, at man derfor lige så godt kan ophæve forfatningens anti-fascistiske normer, virker det ikke blot som en provokation mod venstrefløjens, men i lige så høj grad mod det etablerede kristlig-demokratiske establishment. Det så man i den efterfølgende debat, som i en månedstid efter interviewet bølgede i de italienske medier.

De Felices første store værk om den italienske fascisme, »Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo«, udkom i 1961.³ Siden er det gået slag i slag. I 1965 kom første bd. af Mussolini-biografien, »Mussolini. Il rivoluzionario 1883-1920«, og dette arbejde er foreløbig kulmineret med udsendelsen af to-bindes værket, »Mussolini. L'alleato 1940-1943«, i slutningen af 1990. Indimellem har han udover de øvrige bd. i Mussolini-biografien publiceret adskillige andre bøger, samt et hav af artikler.⁴ Af

² »Le norme contro il fascismo? Sono grottesche, aboliamole«, *Corriere della Sera*, 27.12.87.

³ R. De Felice: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, Torino 1961, 4. udvidede og omarbejdede udg., Torino 1988.

⁴ For en mere detaljeret opremsning af De Felices arbejder (frem til 1981), se litteraturgennemgangen og litteraturlisten i T. B. Olesen, N. A. Sørensen og U. Østergård: *Fascismen i Italien. Brud og kontinuitet i Italiens historie efter 1800*, 2. udg. Århus 1986, s. 247 ff.

Siden da er der naturligvis kommet mere fra De Felices pen. Jeg skal nøjes med at nævne bøgerne: *Intellettuale di fronte al fascismo*, Roma 1985, og *Il fascismo e l'Oriente. Arabi, ebrei e indiani nella politica di Mussolini*, Bologna 1988.

overskuelighedsgrunde skal jeg her nøjes med at fremhæve to af de vigtigste af disse publikationer. Den første af disse er »Le interpretazioni del fascismo« fra 1969, som er en præsentation af både samtidens og eftertidens italienske og udenlandske analyser og tolkninger af det italienske fascisme-fænomen. Bogen er blevet en international succes og er foreløbig oversat til syv sprog.⁵ Den anden er egentlig ikke en af De Felices egne publikationer, men et interview foretaget af den amerikanske historiker Michael Ledeen med De Felice. Denne publikation er måske næsten den, der har vakt størst furore og debat, fordi De Felice i dette interview fra 1975 spidsformulerede en række af sine synspunkter på fascismen, som nok fandtes i hans egne publikationer, men som hans omstændelige skrivestil havde en tendens til at sløre og gøre mindre skarpe.⁶

De Felice må ses som den mest prominente eksponent for den gruppe af yngre historikere, »revisionisterne«, som fra midten af 1960'erne begyndte at gøre op med den etablerede historieskrivning om den fascistiske periode og 2. Verdenskrig. Op til dette tidspunkt havde såvel venstreorienterede som liberale historikeres tilgang til studiet af fascismen først og fremmest været – implicit eller eksplicit – anti-fascistisk. Den nye generation, derimod, mente, at man ikke a-priori kunne udtale sin dom over fascismen, men at man måtte lade kilderne tale først og derefter basere sine bedømmelser herpå. Som konsekvens var revisionisternes analyser meget klarere empiribaserede end forgængernes, hvilket på sin side betød, at de havde et solidt fundament at forsvare sig på, når de blev angrebet for deres revisionisme.

Revisionisterne vandt da også sikkert fodfæste og etablerede sig gradvist fra slutningen af 60'erne som den dominerende forsknings-tradition. I 1970'erne var det ikke længere den gamle anti-fascistiske skole, som udgjorde hovedudfordringen for revisionisterne, men derimod en ny, ung generation af historikere med tilknytning til »det nye venstre«. Deres tilgang var generelt teoretisk og strukturorienteret i modsætning til revisionisternes. Som helhed må man dog slå fast, at 70'er-generationen

⁵ R. De Felice: *Le interpretazioni del fascismo*, Bari 1969 (engelsksproget udgave: *Interpretations of Fascism*, Cambridge (Mass) 1977).

⁶ Michael Ledeen (ed.): *Intervista sul fascismo, Roma-Bari 1975* (eng. udg.: *Fascism. An Informal Introduction to its Theory and Practice*, New Brunswick 1976.) I den tyske udgave, *Der Faschismus – Ein Interview*, (Stuttgart 1977), har fascisme-eksperten Jens Petersen skrevet et fint efterord, hvor han gennemgår den italienske fascismediskussion i årene 1974-1976. Desuden kan henvises til den amerikanske historiker A. J. Gregor, som i artiklen, »Professor Renzo De Felice and the Fascist Phenomenon«, i *World Politics*, no. 30 1977-78, har givet en præsentation af De Felice og hans synspunkter.

var bedre til at problematisere revisionisternes forskningsresultater og -metoder, end de var til selv at tilvejebringe blivende forskningsresultater.⁷

På den baggrund kan det ikke undre, at det i dag er den revisionistiske skole og dens tilkomne elever, der behersker fascismeforskningen.⁸ Det betyder imidlertid ikke, at der hersker en bred konsensus i synet på fascismens historie, eller at al kontroversialitet er fjernet fra forskningen. Den revisionistiske skole er langt fra længere en homogen og kompakt gruppe. Det er ikke nødvendigvis overensstemmelser i syn og tolkninger, der karakteriserer skolen, men snarere den solide empiriske fundering som ufravigeligt krav. Det er på det grundlag man kan sige, at revisionisterne behersker fascismeforskningen i dag og gør det på særdeles frugtbar maner. Fascisme-forskningen oplever igen her ved indgangen til 1990'erne en sand opblomstring efter en 'stille' periode siden begyndelsen af 1980'erne.⁹

⁷ For en mere fyldig redegørelse for denne historiografiske udvikling med henvisninger til forfattere og litteratur, se T. B. Olesen, N. A. Sørensen og U. Østergård: op. cit., s. 251 ff.

⁸ Det ultimative indicium på dette er, at ikke engang modstandskampen fra 1943-1945 betragtes som 'hellig' mere. PCI's forvandling til PDS (Partito Democratico di Sinistra – en længere proces, som formelt kulminerede med den officielle partidannelse først i februar 1991) blev i de italienske medier i efteråret 1990 akkompagneret af anklager og selvransagelser vedrørende dele af den kommunistiske modstandsbevægelses fortsættelse af den væbnede kamp, især i Emilia-Romagna, efter krigens ophør. Selv om dele af denne kampagne var klart politisk motiveret som et forsøg på at diskreditere PDS allerede inden fødslen, gav diskussionen anledning til så megen selvrefleksion inden for venstrefløj, men også i det politiske miljø generelt, at billedet af den store konsensus omkring modstandskampen endegyldigt er krakeleret. Et forhold, der yderligere fremskyndes af den kontinuerlige udtyndning i rækken af overlevende fra modstandskampen, men måske lige så vigtigt af øjeblikkets meget intense diskussioner om konstitutionelle reformer, om overgangen fra den 1. republik til den 2. – en republik som i så fald ikke behøver at legitimere sig med modstandskampen.

⁹ Udover De Felices to nye bind i Mussolini-biografien har en af hans absolut bedste elever, Emilio Gentile således påbegyndt et stort tre-bindsværk om det fascistiske partis historie, hvor bd. I indtil nu er udkommet: *Storia del partito fascista 1919-1922. Movimento e milizia*, Bari 1989.

Helt dugfrisk fra trykken er bd. I og 2 af Roberto Vivarellis ligeledes tre-bindsværk om fascismens fremvækst i perioden 1918-1922: *Storia delle origini del fascismo. L'Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma*, vol. I-II, Bologna 1991. Vol. I er i virkeligheden et uændret optryk af bogen: *Il dopoguerra in Italia e l'avvento del fascismo (1918-1922)*, bd. I: *Dalla fine della guerra all'impresa di Fiume*, Napoli 1967, men mellem udgivelsen af vol. I og II har Vivarelli skiftet forlag, og det ligner en gennemtænkt forlagsstrategi ved udgivelsen af vol. II at gen lancere hele projektet under den mere autoritative og officielle nye titel.

Hvad særligt angår Mussolini har Luisa Passerini netop udsendt bogen: *Mussolini immaginario* (Bari 1991). På baggrund af en læsning af den store mængde samtidige biografier, der i mellemkrigstiden blev dediceret Mussolini i såvel Italien som i udlandet, viser Passerini, hvordan denne litteratur var med til at opbygge myten om Mussolini, og hvordan myteskabelsen konstant skiftede karakter og accent i perioden. Analysen er

Vender vi tilbage til De Felices Mussolini-biografi, er der ingen tvivl om, at den på mange områder har bidraget til at kaste afgørende nyt lys over fascismens historie. Det gælder naturligvis ikke mindst personen Mussolinis rolle. Takket været De Felice har man i dag et fuldt overblik over Mussolinis politiske udvikling fra radikal socialist i tiden før 1. Verdenskrig, nationalistisk interventionist under krigsårene, leder af det fascistiske stormløb mod den liberale stat i den første efterkrigstid, fascistisk statsopbygger i sidste halvdel af 1920'erne, til positionen som autoritær diktator med imperialistiske ambitioner i 1930'erne (resultaterne fra den nyeste bog, »Mussolini. L'alleato« vil blive mere udførligt behandlet nedenfor).¹⁰

Men ikke kun det, for biografien overskrider, og overskrider med tiden stadig tydeligere, biografens rammer og antager i de seneste bøger fuldt og helt karakter af en egentlig fascisme-historie. I denne proces har De Felice formået grundlæggende at ændre kendskabet til og synet på så forskellige, men betydningsfulde områder som finansieringen af den fascistiske bevægelse i årene før magtovertagelsen, magtkompromisset bag det fascistiske regime, den folkelige opslutning, konsensus, omkring fascismen og Mussolini, regimets udenrigspolitik i 1930'erne m.m.

Jeg skal her nøjes med at kommentere to af disse områder mere detaljeret. Det er i hovedsagen De Felices fortjeneste, at man i dag har et klart billede af selve kompositionen af det fascistiske regime og en forståelse af det magtkompromis, som regimet baserede sig på.¹¹ Med udgangspunkt i en analyse af den labile politiske situation i Italien i

interessant, fordi det ofte er hævdet, at Mussolini på mange måder blev offer for sin egen mytedannelse. Passerinis påvisning af, hvordan Mussolini-myten med tiden antog helt overnaturlige og fantastiske træk svarer på sin side godt til Mussolinis stadigt mere desperate forsøg på at udvide sin personlige kontrol med alt, stort såvel som småt, inden for regimet.

¹⁰ Der findes naturligvis en lang række biografier om Mussolini tilgængelige på ikke-italienske sprog. Jeg skal her nøjes med at nævne nogle få. På fransk foreligger der et forholdsvis nyt, stort tre bindsværk, nemlig André Brissauds: *Mussolini*, I-III, Paris 1983. På engelsk kan man henvise til Christopher Hilbert: *Benito Mussolini: The Rise and Fall of Il Duce*, London 1986 (rep.) og Denis Mack Smith: *Mussolini*, London 1982 (rep.). Desuden kan man mere leksikalsk med fordel konsultere opslagsværket udgivet af P. V. Cannistraro: *Historical Dictionary of Fascist Italy*, London 1982. På tysk vil jeg nøjes med at henvise til en spændende artikel af Jens Petersen: »Mussolini: Wirklichkeit und Mythos eines Diktators« i K. H. Bohrer (hrsg.): *Mythos und Modernes*, Frankfurt a.M. 1983.

¹¹ Stor kredit på dette område skal også tildeles den britiske historiker Adrian Lyttelton, der i sin bog, *The Seizure of Power* (London 1973), på fremragende vis har analyseret selve etableringen af magtkompromisset i perioden 1922-25. Han stopper imidlertid sin analyse allerede i 1920'erne og analyserer derfor ikke, hvordan kompromisset fungerede i regimeperioden.

De Felice analyse udfoldes som et gennemgående tema i de to bd., *Mussolini. Il fascista*.

årene mellem marchen mod Rom, oktober 1922, og etableringen af det regulære politiske diktatur i januar 1925, viser De Felice, hvordan oprettelsen af diktaturet på den ene side var fremprovokeret af radikale revolutionære kræfter inden for fascismen selv, men også hvordan diktaturet på den anden side netop blev redskabet til at marginalisere denne fløj i særdeleshed og til at holde den fascistiske bevægelse i kort snor i almindelighed.

Magtkompromisset bag oprettelsen af diktaturet var en fornyelse af det politiske kompromis, som i 1922 bragte Mussolini ind på posten som regeringsleder. Bag kompromisset stod alle ledende samfundsgrupper: kongen, militæret, borgerskabet, kirken, det liberale politiske establishment og så fascismen. Bag det fornyede kompromis i 1925 stod de samme grupper minus det liberale politiske establishment, som blev ofret under processen mod den kompensation, at Mussolini fik sat skik på sit eget hus og fik bragt fascismens radikale dele under kontrol. Da dette lykkedes i de følgende år, var regiments stabilitet sikret frem til deltagelsen i 2. Verdenskrig.

Regimet kan derfor i denne periode betragtes som en art polykrati bestående af en række enkeltgrupper. Magtforholdet mellem grupperne kunne måske veksle (eksempelvis var der en tendens til at det fascistiske parti fik større indflydelse i slutningen af 1930'erne), men magtkompromisset forblev fundamentalt det samme. Mussolinis position var mediatorens, men også den afgørende magtreference, som i sidste instans var i stand til at påtvinge de andre magtgrupper sin vilje, i hvert fald så længe han forblev inden for visse grundlæggende rammer.

Polykrati-opfattelsen er ikke blevet afgørende imødegået, hvis man ser bort fra nogle få historikere med rod i »det nye venstre«, som i hovedsagen stillede sig tilfreds med den gamle komintern-opfattelse af fascismen som kapitalismens politiske diktatur.¹² Mere kontroversiel derimod har De Felices opfattelse af konsensus-problematikken, af italienernes opbakning om det fascistiske regime, været.¹³ Det er De

¹² Se eksempelvis analyserne i N. Tranfaglia (udg.): *Fascismo e capitalismo*, Milano 1976.

¹³ Analysen af konsensusen udfolder De Felice som grundtema i de to bd., *Mussolini. Il Duce*.

En gennemgang af konsensusdiskussionen omkring udsendelsen af første bd. af »Mussolini. Il Duce« (med undertitlen »Gli anni del consenso – »Konsensusårene«), i 1974 findes i Jens Petersens tidligere nævnte efterskrift til den tyske udgave af Michael Ledeen's interview med De Felice, jvf. note 6.

Just i skrivende stund har den italienske historiker Simona Colarizi sendt en ny bog på gaden, der behandler hele konsensus-problematikken i regimeperioden, se: *L'opinione degli italiani sotto il regime 1929-43*, Roma-Bari 1991.

Felices underbyggede påstand, at man i 30'erne op til deltagelsen i Den spanske Borgerkrig og tilnærmningen til Nazi-Tyskland (initiativer, som begge var meget upopulære) kan konstatere en udbredt opslutning om det fascistiske regime og især om Il Duces person. Der var ikke kun tale om en accept eller tolerering baseret på politimæssig repression eller frygten for denne, men en aktiv konsensus, som nåede sin største højde efter felttoget mod Abessinien. Kogt ned til det basale påstår De Felice kort og godt, at Mussolini var populær, og at populariteten rakte langt ind i den italienske arbejderklasse.

Problemet er naturligtvis, at konsensus er et gummibegreb, som for det første kan gradbøjes, og for det andet er umuligt at kvantificere særligt tilfredsstillende. De Felice baserer i hovedsagen sin antagelse på de store medlemstal for de fascistiske masseorganisationer, inkl. de fascistiske fagforeninger, på politiindberetninger, på de store massefremmøder ved lejligheder som erklæringen af oprettelsen af det italienske imperium efter sejren over Abessinien og på den organiserede anti-fascismes ringe udbredelse.

Kritikerne har med rette peget på, at medlemsskab af de fascistiske masseorganisationer signalerer en række andre ting end opbakning, f.eks. et medlemsskabs forbundethed med opnåelse af en række sociale ydelser, job-avancement eller andre benefits. Det er også rimeligt at kritisere De Felice for at undervurdere repressionens betydning for anti-fascismens svære vilkår. Et stærkt argument i denne forbindelse, som De Felice helt overser, er knyttet til hans egen måde at bruge kildematerialet på. De Felice bruger det imponerende antal politiindberetninger rent normativt: de viser, må man indrømme, et forholdsvis entydigt billede af et samfund, som kan være kritisk over for fascismen og dens 'gerachi' (øverste partifunktionærer), men som generelt har tillid til regimet og ligefrem veneration for dets leder. Problemet er dels, at politiindberetningerne som ofte i autoritære/totalitære samfund kan forventes at have en tendens til at udtrykke den holdning, som man ved tophierarkiet ønsker at høre, og dels – og mere afgørende – at det fintmaskede indberetningsnet i sig selv viser, hvor svært det har været at udtrykke alt andet end konsensus, hvad enten passiv eller aktiv.

Disse indvendinger er på den anden side ikke tilstrækkelige til at feje De Felices argumentation af bordet. Der er simpelthen for mange indicier, der peger i samme retning. En mand som Mussolini ville ikke i perioder modtage op til 30.000 breve om måneden, i alt i hele regimeperioden hundredtusindvis af breve, fra italienske kvinder af alle lag (for at udtrykke beundring og støtte; for at bede om råd, vejledning og hjælp eller tilbyde samme, samt et mindre antal for at udtrykke deres kritik),

hvis det ikke var fordi, han blev betragtet som en karismatisk leder og paternalistisk førerfigur, der blev set op til og idoliseret.¹⁴ Det er i den forbindelse irrelevant at henvise til, at det kun skyldtes regimets propaganda; i så fald er det kun et bevis på, at propagandaen har fungeret.

Regimet havde efter alt at dømme en større opbakning, end man traditionelt har været interesseret i at indrømme. De Felice hævder ikke, at flertallet af italienerne var overbevist fascister; modsat viser han, at de faktisk ofte var kritiske overfor PNF («Partito Nazionale Fascista») og dets organisationer. Det var regimet som helhed og især dets personificering i Mussolini, som konsensus samlede sig omkring. Kontroversialiteten i De Felices argumentation er heller ikke først og fremmest et produkt af hans specifikke brug af kildematerialet, men et resultat af at tolkningen har ramt et ømt punkt. Det siger sig selv, at det er lettere for den nationale selvfølelse at leve med overbevisningen om, at det fascistiske regimes succes baserede sig på undertrykkelsen af italienerne frem for på italienernes opbakning eller accept af systemet. Denne konklusion betyder imidlertid ikke, at konsensus-spørgsmålet er endegyldigt løst. Der er både plads og behov for mange detailanalyser endnu og basis for modificeringer af De Felices opfattelse. Eksempelvis som Luisa Passerini i noget omfang har kunnet gøre det med en *oralhistory approach* i sine arbejder med den italienske arbejderklasses holdninger til fascismen.¹⁵

Ved siden af den specifikke indholdskritik har der gennem tiden også været rejst en stribe mere generelle kritikker mod De Felices metodiske tilgang og biografiens form. To af de vigtigste af disse sætter historikeren Nicola Tranfaglia præcist fingeren på i en anmeldelse af de to seneste bind.¹⁶ Det er et problem og ofte et tilbagevendende problem for historikere, at selv om de har ambitionen om at skrive en egentlig biografi (og ikke bare et udvidet curriculum vitae), så skriver de som om Freud og Jung aldrig havde eksisteret. Det gælder i allerhøjeste grad for De Felice. Han analyserer på alle leder og kanter Mussolini i hans eksterne, især politiske, relationer med omverdenen, men lader læseren forblive i mørke med hensyn til samspillet mellem hans psykiske karakterdannelse og hans politiske opførsel. Det er naturligvis bedre at afholde sig fra sådanne analyser, hvis man ikke føler sig kompetent til det. Der er næppe noget værre end plat psykohistorie. Men i en biografi af så grandiose dimensio-

¹⁴ Et udvalg af disse breve er samlet og udgivet i den fine lille bog: *Caro Duce. Lettere di donne italiane a Mussolini 1922-1943*, Milano 1989.

¹⁵ Se L. Passerini: *Work, Ideology and Consensus under Italian Fascism*, i *History Workshop*, nr. 8 1979 og: *Torino operaia e fascismo. Una storia orale*, Bari 1984.

¹⁶ N. Tranfaglia: »Il duce ha troppo ragione«, i dagbladet *Repubblica*, 29.10.1990.

ner som denne – omhandlende en person kendt for sine særdeles markante humørskift – føles det som en mangel, at der aldrig bliver etableret en sammenhæng mellem hans indre, psykiske konstitution og hans ydre handlinger.¹⁷ Vi får alt at vide om politikeren Mussolini, men meget lidt om mennesket bag politikeren.¹⁸

Det andet punkt Tranfaglia peger på, er selve De Felices skrive- og argumentationsform. Det har to sider. Den ene angår den kolossale factsophobning, som vælter frem fra siderne.¹⁹ I forsøget på at belægge sin argumentation så fyldigt som muligt, fortaber De Felice sig til tider i langstrakte digressioner. Disse kan virke overdrevne eller overflødige og medfører ofte, at læseren mister overblikket, og hvad værre er, man har på fornemmelsen, at forfatteren også mister det. Den røde tråd tabes, og må samles op igen. Det producerer til gengæld ikke så få gentagelser, som virker lige så irriterende. Hovedproblemet er imidlertid, at De Felice har en tendens til at begynde en argumentation med at give konklusionen, hvorefter den store mængde detailanalyser og delkonklusioner, som følger efter, modificerer det oprindelige udsagn så man til sidst kommer i tvivl, om det stadig står ved magt. Det er en af årsagerne til, at der ofte refereres til diverse interviews, De Felice har givet, frem for til selve Mussolini-biografien, når man vil henviser til hans synspunkter.²⁰

Den anden side angår skrivestilen. Italiensk er et sprog velegnet til retorik, og længden af italienske sætninger kan få tyske ditto til at tage sig ud som en læse-let øvelse. De Felice excellerer i lange sætninger med alverdens indskud omkranset af parenteser og tankestreger. Læsningen blive derved endnu tungere og sværere at overskue. Selv italienerne kan have svært ved at kapere det. Det er bestemt ikke biografens litterære kvaliteter, men skrivestilens digressive og omstændelige karakter der

¹⁷ Til gengæld har De Felice en længere diskussion af dignosticeringen af Mussolinis svære mavesårs sygdom, og af sygdommens indvirken på hans politiske handlekraft. Men det er selvfølgelig også lettere at tage at føle på (se *Mussolini. L'alleato*, s. 1078 ff.).

¹⁸ Det er eksempelvis ikke megen plads, der bruges på hans forhold til familien eller til elskerinden Claretta Petacci. Af den omtale, der tildeles sidstnævnte bruges størsteparten symptomatisk nok på at analysere, i hvilket omfang forholdet bidrog til at mindske Mussolinis prestige i italienernes øjne (*ibid.*, s. 1060 ff.).

¹⁹ Tekstkompositionen i bogen taler her for sig selv. Brødteksten følges overalt af en kæmpe notesektion, sat med en mindre sats. Noterne er ikke kun henvisningsnoter, men realnoter, som breder sig over siderne, så brødteksten til tider fylder ½ eller mindre af den samlede sidelayout. Illustrationer er der naturligvis heller ikke blevet plads til.

²⁰ Den 'klassiske' henvisning er her til det tidligere nævnte interview foretaget af Michael Ledeen. En kondensering af holdningerne i den seneste bog, »Mussolini. L'alleato«, kan man finde i Pierluigi Battistas interview med forfatteren i avisen *La Stampa* (»Mussolini l'alleato, il volume piu recente delle monumentale opera di Renzo De Felice«) d. 30.10.1990.

ligger bag betegnelsen af De Felice som »historiografiens Marcel Proust«.²¹

De Felices skødesynder er som nævnt ikke blevet mindre med tiden, og det foreløbige højdepunkt nåes i den seneste bog, *Mussolini. L'alleato 1940-1943*. Bogen skulle oprindeligt have dækket hele perioden 1940-1945; nu dækker den kun 3 af de 5 år (analysen dækker helt præcist perioden fra Italiens krigsindtræden d. 10. juni 1940 til Mussolinis fald d. 25/26 juli 1943), og er oven i købet blevet på to bd. Bind 1 koncentrerer sig om krigsførelsen og krigsudviklingen, om regimets og Mussolinis opfattelse af krigens varighed, organisering og formål, herunder om regimets eksterne relationer til verden udenfor Italien. Bind 2, derimod, vender sigtet indad mod Italien og følger udviklingen i konsensus både i samfundet generelt og inden for regimets rækker. Det hele analyseret i tæt sammenhæng med krigsudviklingen. Det sidste kapitel er viet en snæver analyse af begivenhederne omkring det fascistiske Storråds vedtagelse af Dino Grandis dagsordensforslag vendt mod Mussolini og den efterfølgende afsættelse og arrestation af Il Duce. Som i de andre bøger er der bagerst et fyldigt kildeappendiks.

Disse to nye bd. er karakteriseret af et hidtil uset antal digressioner og detailargumentationer. Der er lange indlæg i særlige historiografiske tvister, fx. om landbefolkningens levvilkår under krigen, kommunisternes rolle i Torino-strejkerne i 1943, kulturtidsskriftet »Primatos« rolle som enten liberalt eller totalitært diskussionsforum m.v. Der er udførlige udenrigspolitiske afsnit om Italiens og fascismens forhold til bl.a. den arabiske verden og Indien. Altsammen interessante emner uden tvivl, men under alle omstændigheder tegn på en radikal overskridelse af den biografiske genre og medvirkende til, at De Felices hovedargumentation har en tendens til at smuldre som aldrig før.

De Felice hævder selv i indledningen, at denne bog er den, der har frembudt de største problemer for ham (s. IX ff.). Behovet for så at sige at trække alle emner ind i fremstillingen tilskriver han dels manglen på grundlæggende forskning, dels politiseringen og dermed skematiseringen i den allerede foreliggende forskning. Han lægger i forordet op til et eksplicit frontalangreb på det kommunistiske hegemoni over den italienske historieskrivning om 2. Verdenskrig. Så rigtigt det end kan være at tage et opgør med mange af den kommunistiske historiografis etablerede dogmer, så har man i denne bog på fornemmelsen, at De Felice til tider

²¹ Betegnelsen er Roberto Cotroneos i artiklen: »Renzo & Benito«, i *L'Espresso*, 11.11.1990.

har svært ved at bevare profilen som den kritiske revisionist, og at han faktisk selv i sit historiografiske opgør er åbenlyst ideologisk styret.²²

Denne tendens viser sig – også selv om man ikke afviser hovedlinjen i hans argumentation – i behandlingen af udviklingen i byarbejderklassens levevilkår og forhold til regimet under krigsårene; i behandlingen af de anti-fascistiske partiers og især kommunistpartiets position i tiden før den 25. juli 1943 og i analysen af Torino-strejkerne i marts-april 1943.

Kritikken skal imidlertid ikke overskygge, at der fortsat er mange interessante analyser at hente i denne nye bog. Jeg skal begrænse mig til to af de mest interessante, nemlig dels analysen af Mussolinis opfattelse af krigens varighed og formål, inkl. de militær-politiske dispositioner foretaget på baggrund af disse; dels De Felices fortsatte analyse af konsensus-udviklingen under krigsårene og frem til Mussolinis fald den 25. juli 1943.

Ifølge De Felice var Mussolini i 1939 ikke i tvivl om, at krigen ville komme, men han forventede ikke, at den ville bryde ud de første 3-4 år. Italien var på trods af regimets propaganda langt fra rustet til en krig, hvilket Mussolini var helt på det rene med. Det forklarer, hvorfor Italien i første omgang erklærede sig »non-belligerante« (»ikke-krigsførende«), da krigen brød ud i 1939. Tyskernes overvældende sejr og især Frankrigs hurtige sammenbrud fik dog Mussolini til at skifte holdning og bestemme sig for Italiens intervention. Hovedbevæggrundene var to. For det første forventede Mussolini, at krigen ville blive kort, og at Italien derfor godt kunne stå distancen mod en modstander, der allerede var i knæ. Kalkulationen var, at efter Frankrigs nederlag ville Storbritannien blive tvunget til en hurtig forhandlingsfred eller blive knust af den tyske krigsmaskine, som Frankrig var blevet det. I en sådan situation – og det er den anden hovedbevæggrund til interventionen – ville det være en absolut fordel for Italien at have gjort en krigsindsats på Tysklands side. Det ville være en fordel for at kunne tiltage sig en del af 'byttet' (først og fremmest de franske og britiske besiddelser i Middelhavsområdet), men

²² I den hidtil mest grundige anmeldelse af »Mussolini. L'alleato« i det seneste nummer af tidsskriftet, *Italia Contemporanea* (vol. 182, marts 1991, s. 111 ff.) peger militærhistorikeren Giorgio Rochat meget præcist på, at De Felices i høj grad er 'offer' for et selvskabt problem. Han bruger nemlig kun i begrænset omfang den forskning som trods alt eksisterer. Det er Rochats påstand, at de Felice på denne måde forsøger at påtage sig en pionerrolle og en originalitet, som kun kan fremkomme ved en systematisk ignorering af den eksisterende forskning af kommunistisk såvel som ikke-kommunistisk observans. Man må give Rochat ret i, at det er svært at retfærdiggøre forbigåelsen af udenlandske historikers ikke ubetydelige arbejder med fascismen og Mussolini i denne periode med argumentet om det kommunistiske hegemoni over forskningen.

det ville også være en fordel for Italiens fremtidige forhold til Tyskland. Mussolini var ikke et øjeblik i tvivl om, hævder De Felice, at dette forhold ville blive afgørende for Italiens fremtid.²³

Netop denne indsigt var baggrunden for, at Italien fastholdt et lavt krigsberedskab, selv efter det var klart, at krigen ikke var ovre med Frankrigs nedkæmpning. Mussolini havde i efteråret 1940 ikke opgivet troen på, at Aksen ville vinde, og at krigen under alle omstændigheder ville blive kortvarig. Men overbevisningen om, at der ville komme en fase 2 efter krigen, hvor det var vigtigt, at Italien kunne fremtræde så stærk som mulig, fik ham til ikke at sætte alle ressourcer ind på den igangværende krig. Han fastholdt en økonomisk og militær mobilisering, som De Felice kalder »guerra in preparazione« (»krig under forberedelse«), selv da det stod klart, at krigen ikke ville finde sin afslutning i 1940. Der var simpelthen endnu for mange strukturelle blokeringer og svagheder i den italienske økonomi til, at landet kunne opretholde en total mobilisering af landets ressourcer i ret lang tid ad gangen.

Mussolini ønskede imidlertid at gå på to ben. Han overvejede aldrig, ifølge De Felice, at forlade alliancen med Tyskland, men han ønskede at Italien sikrede sig nogle territoriale gevinster så billigt som muligt for at imødegå de tyske erobringer. Det er i det lys, at man må se Mussolinis opfattelse af nødvendigheden af en krig i krigen, af at Italien førte en parallel krig ikke mod, men med tyskerne. Denne strategi fastholdt Mussolini principielt hele perioden igennem. Han fastholdt den, efter at det i slutningen af 1941 stod ham klart, at krigen ville blive lang, og selv efter nederlagene ved El Alamein og Stalingrad i 1942, hvor det for første gang gik op for ham, at krigen kunne tabes. Det bærende koncept forblev at udkæmpe krigen, men samtidig at holde sig tyskerne fra livet.

Denne strategi forklarer, hvordan Italien kunne indlade sig på det halsløse felttog mod Grækenland i slutningen af 1940. Angrebet blev sat ind på trods af tyskernes advarsler, på trods af det krigstaktisk umulige tidspunkt lige op til vinter-sæsonen og på trods af Italiens manglende krigsforberedelser. Italienernes forsmædelige indsats gjorde stik mod hensigterne Mussolini mere afhængig af Hitler, da det var tyskerne som i foråret 1941 måtte rede kastanjerne ud af ilden for Il Duce ved at lancere

²³ Belysningen af forholdet mellem Italien og Tyskland og mellem Hitler og Mussolini kan man finde behandlet i følgende ikke-italienske værker, der ikke altid når til samme konklusioner som De Felice, se F. W. Deakin: *The Brutal Friendship – Mussolini, Hitler and the Fall of Italian Fascism*, 1962. Jens Petersen: *Hitler-Mussolini: Die Entstehung der Achse Berlin-Rom 1933-1936*. Denis Mack Smith: *Mussolini's Roman Empire*, New York 1976 og M. Knox: *Mussolini unleashed 1939-1941. Politics and Strategy in Italy's Last War*, London 1982.

et angreb på grækerne gennem Jugoslavien. Men selv ikke under kampagnens lavpunkt i december 1940, hvor der var begrundet frygt for at den italienske hær i bogstaveligste forstand ville blive kastet i havet af de græske tropper, ændrede Mussolini mobiliseringsgraden fra »krig under forberedelse« til total krigsførelse. Det skete faktisk først efter Aksens nederlag ved El Alamein og Stalingrad i 1942.

Denne gengivelse er i sagens natur kun et tyndt afskog af den vældige argumentation De Felice udfolder omkring dette tema.²⁴ Den kan afgjort diskuteres på mange enkeltpunkter, men grundlæggende virker den overordnede tolkning omkring fasestrategien og den parallelle krig meget overbevisende. Der var naturligvis en kolossal iboende modsætning mellem de to elementer, men at Mussolini forsøgte at forene dem, synes der ikke at være tvivl om.

De Felice slår også eksplicit fast, at det var Mussolini som var hovedansvarlig for at denne modsætning overhovedet kunne udvikle sig. Det var Mussolini, som bragte Italien ind i krigen på en elementær fejlvurdering (den korte, sejrige krig), og endnu mere fatalt, det var Mussolinis ansvar ikke at opgive »krig under forberedelse«-mobiliseringen til fordel for en fuld og total økonomisk og militær gearing til den krigsudfordring, Italien stod overfor (se fx s. 101 ff. og 544 f.). Så snart dette er sagt, mødes man igen af en af De Felices typiske modificeringscyklusser, hvor alt (den strukturelle svaghed ved den italienske økonomi) og alle (militærets rivaliseringer, borgerskabets manglende evne eller vilje til at organisere en effektiv krigsøkonomi, udenrigsminister Cianos iver efter at afregne med Grækenland og tyskerne som ikke ville lytte til Mussolinis mere realbetonede politisk-militære argumenter) drages ind som medansvarlige. Hvis man ikke holder tungen lige i munden, ender man let med at sidde tilbage med det indtryk, at Mussolini er den eneste rationelle aktør i dette spil, der på det skammeligste svigtes af sine medspillere. Hvis denne tvetydighed ikke er tilsigtet, er og bliver den et grundlæggende problem ved De Felices fremstillingsform.

Problemerne bliver desværre ikke mindre, når De Felice skal argumentere for udviklingen i konsensus. De Felice deler denne argumentation op i to dele. En der koncentrerer sig om folkestemningen i samfundet, og en der angår udviklingen inden for regimet. For den første dels vedkommende lægger han ud med at trække nogle tråde tilbage til argumen-

²⁴ Mit resume af De Felices fremstilling er uden sidehenvisninger, fordi det er stykket sammen af De Felices generelle argumentation, der udspinder sig over de tre første kapitler af bogen.

tationen i den foregående bog, »Mussolini. Il Duce« (s. 680 ff.). Allerede i slutningen af 30'erne var det tydeligt, at regimet havde stadig sværere ved at opretholde sin opbakning i befolkningen. Den spanske borgerkrig og tilnærmelserne til Tyskland blev som nævnt ikke vel modtaget, og det gjorde eksempelvis indførelsen af racelove efter tysk mønster heller ikke (selv om de aldrig blev nær så rigoristisk håndhævet som i Tyskland).²⁵ Frygten for Mussolinis villighed til at kaste Italien ind i en stormagtskrig på Tysklands side øgede i 1939 afstanden yderligere, men som De Felice ganske overbevisende viser, skiftede billedet brat ved Italiens faktiske intervention i juni 1940 under indtryk af udsigten til en kort, sejrrig krig. En patriotisk/nationalistisk bølge greb italienerne, høj som lav, og der er ingen grund til at tro De Felice har uret, når han hævder, at heller ikke arbejderklassen forblev uberørt af dette stemningsskred (s. 683 ff.).

Den genvundne konsensus holdt imidlertid kun kort, faktisk kun indtil det stod klart, at krigen ville blive længere end oprindeligt antaget, og at det krævede ofre at understøtte den. Og det var især indskrænkningerne i levevilkårene, skriver De Felice, der fik opbakningen til at falde:

»Indtil slutningen af 1942... var det største problem for flertallet af italienerne... udviklingen i levevilkårene. Krigsbegivenhederne kunne for at sige det med Mussolinis ord fremprovokere »psykologiske svingninger«, også stærkt negative (som i tilfældet ved angrebet på Grækenland), men for flertallet af italienerne betød disse mindre i dagligdagen end stigningen i leveomkostningerne, mindre end manglen på varer og livsvigtige forsyninger,... kort sagt mindre end alle de uendelige små og store problemer, som krigen skabte for millioner af familiers hverdag« (s. 693 ff.).

De Felice fortsætter med at demonstrere, hvordan politiindberetningerne med tiltagende styrke beskriver befolkningens utilfredshed med levevilkårsindskrænkningerne, og hvordan vreden i stigende grad rettes mod krigen og regimet, men situationen var dog endnu ikke ude af kontrol:

»Politi- og carabinieri-indberetningerne fra 1940-41 og endnu for en stor del af 1942 viser, hvordan utilfredsheden forårsaget af levevilkårene var begyndt at antage politisk farlige karakterer og

²⁵ De Felice kan således vise, hvordan Mussolini i stigende grad betragtede nazisternes jagt på jøderne som fuldstændig irrationel, og hvordan italienerne faktisk i flere tilfælde under krigen nægtede at udlevere jøder fra de italiensk besatte områder af Frankrig og Jugoslavien til tyskerne (s. 452 ff.).

dimensioner. Men denne utilfredshed var på sin side medvirkende til at skabe den tilstand, som i indberetningernes bureaukratiske sprog blev defineret som et voksende »fravær« (»assenteismo«). Det vil sige en voksende passivitet hos befolkningen og som følge heraf en mere og mere markeret tendens til at bekymre sig mere om egne eksistensproblemer og mindre – modsat krigens første tid – om krigsbegivenhederne« (s. 721).

Fra slutningen af 1942 i takt med det tiltagende pres mod Aksemagterne på de militære fronter skiftede billedet, og det var ikke længere levevilkårene, men krigsudviklingen i sig selv, der havde den største depressive indvirkning på moralen i samfundet:

»At benægte eller at undervurdere de økonomiske vanskeligheders betydning for »folkestemningen« (»spirito publico«) og for den tiltagende utilfredshed direkte eller indirekte fremprovokeret af disse hos meget store dele af befolkningen er umuligt. Når dette er sagt, er det imidlertid lige så ubestrideligt, at krigsbegivenhederne... med deres højde- og lavpunkter og med de dertil knyttede »psykologiske svingninger« udøvede en stor og med tiden en større indflydelse på »folkestemningen«...« (s. 724f.).

Argumentationen vedrørende faserne i folkestemningens afhængighed af først krigsbegivenhederne omkring interventionen i 1940, derpå af de voksende levevilkårsproblemer, for igen i slutningen af 1942 og i 1943 i takt med den ændrede krigslykke, de allieredes fremmarch mod de italienske kyster og de tiltagende luftbombardementer af de større byer at blive mest afhængig af den militære udvikling, virker bestemt sandsynlig. Men det skal fastslås, at den fremgår meget klarere i min præsentation, end den gør i *De Felices*. Man taber ustandselig overblikket under denne næsten 300 s. lange analyse, hvor der ikke er grundlæggende forsøg på at samle synspunkterne op undervejs. Man bliver forbavset over efter den lange påvisning af levevilkårenes primære betydning for udviklingen i »folkestemningen« pludselig omvendt at få at vide, at i realiteten var krigsudviklingen vigtigere. Argumentationen har som sagt meget for sig, men kun indplaceret i en klar kronologisk ramme, som *De Felice* desværre i stor udstrækning henviser læseren til selv at konstruere.

I øvrigt mangler der en klar sammenkædning af de indledningsvise kommentarer om konsensus lave stade i slutningen af 1930'erne med udviklingen under krigen. Hvilken vægt skal man tillægge dette forhold? Var krigsbegejstringen i juni 1940 kun en solstråle på regimets generelle

lavtryksramte politiske barometer? Var det forventeligt vurderet på baggrund af udviklingen i slutningen af 30'erne, at den folkelige opbakning omkring regimet ville have fortsat sin deroute også uden krigens indvirkninger? Og hvis ja til det sidste, frister dette så ikke til en nuancering af levevilkårenes betydning for den dalende konsensus? På dette sted i fremstillingen mangler der afgjort en mere præcis påpegning af de forskellige forklaringselementers indbyrdes status.

I det følgende kapitel om regimets indre opløsning finder man derimod mere generelle ansatser til at forbinde korttidforklaringer (krigen) med langtidforklaringer (regimets struktur). De Felice lægger ud med at skrive, at på baggrund af, hvad han hidtil har sagt, kunne man fristes til at forklare Italiens hurtige militære kollaps og det fascistiske regimes sammenbrud før de øvrige to Akse-regimers fald med to hovedargumenter: 1) Italiens objektive økonomiske og militære underlegenhed over for en opgave som 2. Verdenskrig; 2) Mussolinis mange fejlskøn og fejltagelser så som at bringe Italien ind i konflikten på forventningen om en kort, sejrrig krig, men som også må knyttes til hele den måde, han konciperede og førte krigen på. Årsagerne til regimets og Mussolinis fald i juli 1943, kan imidlertid ikke kun føres tilbage til disse to forhold, eller – mere konkret – til panikken i kølvandet på de allieredes landgang på Sicilien den 10. juli 1943. De må også forbindes med regimets generelle krise. En krise, som ikke kun omfattede fascismen som sådan, men som inddrog alle regimets komponenter, inklusive monarkiet og militæret, der senere har villet tage æren for begivenhederne den 25. juli (s. 959f.).

Med De Felices ord så skyldtes krisen i høj grad:

»den manglende evne hos regimet og dets »classe dirigente«, og endda hos den politiske elite af selvsamme, til at møde krigens udfordring med det sammenhold, den værdighed, den »moral«, som selv om den aldrig kan retfærdiggøre visse fejltagelser og skændsler alligevel forlener disse med en i en vis forstand »positiv« værdi, idet den tilskynder et folk til at gøre op med dem, til at gøre op med dets egen historie og forholdet til andre folk. Det er netop, hvad der i disse år er ved at ske under forskellige former og indtryk i Tyskland, i Sovjetunionen og på en vis måde også i Japan, men ikke i Italien. En kendsgerning som endnu i dag vidner om den fortsatte eksistens af denne vægtige etisk-politiske svaghed i fundamentet af vores nationale bygning (S. 959).

En ordentlig svada må man sige, som De Felice flere gange tidligere i bogen har taget tilløb til, men som altså bliver stærkest udtalt her (se

også s. 770ff. og 819ff.). Holdningen har også en udpræget affinitet med de allerede citerede udtalelser i det famøse interview med »Corriere della Sera« fra 1987.

Der er næppe tvivl om, at et af de gennemgående problemer i moderne italiensk historie efter Il Risorgimento har været den herskende klasses tendens til at betragte staten som sin egen ejendom, som var til for at udnytte og for at beskytte klassens egne interesser. Det er lige så sandt for de liberale i slutningen af forrige århundrede som det er for de kristelige demokrater og andre medlemmer af den herskende koalition i Italien i dag (den italienske klientelisme). Det fænomen er dog ikke kun kendt i Italien, selv om man ikke kan afvise De Felices anklager om, at den herskende klasse i Italien har haft særligt svært ved at udvikle en national etik og positiv samfundsmæssig integrationsideologi.

Problemerne ved den ovennævnte tolkning og måden den forsvares på er imidlertid mange. Indledningsvis har jeg ikke megen tiltro til sammenligningen med Tyskland, Sovjet og Japan. I det omfang den herskende klasse i disse lande i de seneste år er blevet tvunget til at tage deres historie op til revision, skyldes det næppe en stærkere etisk-politisk fundering, en »moralsk overlegenhed«, hos disse klasser sammenlignet med den tilsvarende italienske. Revisionerne i disse lande er først og fremmest blevet påtvunget af udefrakommende faktorer. Da den herskende klasse i Italien i 1943 faktisk fik pistolen for panden, var der i det mindste også dele af den, der handlede.²⁶

Et helt grundlæggende problem for den analyse, De Felice udfolder for at understøtte tolkningen, relaterer sig til hans begrebsanvendelse. Han taler i flæng om »classe dirigente«, de politiske eliter, den økonomiske verden og borgerskabet uden at definere termerne præcist. Især brugen af termen borgerskab er helt forvirrende, fordi den sommetider gradbøjes til »småborgerskab og »mellemborgerskab« (»piccolo e medio borghesi«), til andre tider bruges som et samlebegreb for disse to lag og det økonomiske (stor)borgerskab i fællesskab, for i andre tilfælde igen kun at referere til sidstnævnte gruppe (se fx.s.819ff.). Det er ikke kun forvirrende; det umuliggør en præcisering af argumentet.

²⁶ A propos sammenligningen med udlandet er der et generelt forhold, som må påkalde sig forundring. Når man betænker, hvor stort et kildemateriale De Felice i øvrigt betjener sig af, må det forekomme som et problem, at han stort set ikke anvender udenlandsk ikke-trykt kildemateriale. Eksempelvis ville analysen af forholdet mellem Tyskland og Italien og mellem Hitler og Mussolini sandsynligvis beriges væsentligt ved besøg i tyske arkiver.

Selv om De Felice gentagne gange peger på, at den opportunistiske politiske etik, som besjælede de forskellige sociale klasser og lag bag regimet, på lige vis gjorde disse regime-interne grupper ude at stand til på den ene side at stille sig det moralske spørgsmål om fascismens eksistensberettigelse og på den anden side at ofre sig for den italienske krigsindsats, så fornemmer man klart, at det er i sidstnævnte regi, at De Felices indignation er stærkest. Det er italienernes og især det italienske borgerskabs manglende moralske styrke til at leve op til krigens udfordringer og samme borgerskabs modvilje mod at påtage sig sine patriotiske pligter (som eksempelvis det tyske og engelske borgerskab i samme situation vidste at påtage sig, ifølge De Felice) og gå i spidsen for det nationale samfund i en betrængt situation, der er hovedmålet for kritikken.

Det er et betænkeligt patriotisme-begreb, der ligger til grund for denne kritik. For De Felice er patriotisme og pligt tilsyneladende noget man vier sit land uden smålig skelen til politisk system og magtforhold. Selv vil han naturligvis hævde, at for ham er begrebet mere overordnet, og at han også peger på, at det også vedrører borgerskabets uvilje til at tage afstand fra fascismen. Men det er under alle omstændigheder symptomatisk, at ingen steder i denne bog udtales der en så fundamental kritik som over for borgerskabet, de militære ledere og til dels også monarkiet i forbindelse med diskussionerne omkring konsensus sammenbrud og regimets opløsningstendenser. Hvorfor er denne debat ikke ført med lige så stor styrke tidligere i biografien omkring fascisternes magtovertagelse (som De Felice jo ikke benægter sker med borgerskabets billigelse) eller i 1930'erne? Det er svært at forstå, hvis det ikke sker, enten fordi forfatteren er såret i sin egen patriotisme over den miserable facon, hvorpå italienerne udkæmpede krigen (på omhyggelig, nærmest masochistisk vis, gengiver han med hyppige mellemrum de tyske nazisters foragt for italienerne, se fx.s.318ff, 371ff, 566) eller i den hensigt at rehabilitere Mussolini og hans dispositioner.

Det er i det mindste en kendsgerning, at De Felice sparer sin hovedperson for den hårde kritik som bliver andre ledende fascister til del. Behandlingen af Ciano, Bottai og især de mere intellektuelt orienterede fascister står ikke tilbage for den, der bliver borgerskabet til del (fx.s.189ff. og 845ff). Selve analysen af det fascistiske partis indholdstømning og kvalitative (men ikke kvantitative) tilbagegang under krigsårene, er faktisk noget af det bedste, De Felice præsenterer i denne bog (s.960ff.). Men en systematisk afsøgning af *Il Duces* fejl udebliver, og en kritisk forholden sig til hans opførsel og handlinger skal man lede

længe efter.²⁷ Efter endt læsning sidder man faktisk tilbage med fornemmelsen af, at De Felice deler Hitlers syn på italienerne og Il Duce, sådan som denne formulerede det allersidst i sit politiske testamente:

»Italien havde søgt at overgå det antikke Rom. Det besad alle romernes ambitioner, men manglede de to essentielle forudsætninger: en beslutsom vilje og den materielle styrke. Det eneste gode kort, det havde på hånden, var, at ledelsen var lagt i hænderne på en autentisk romer. Hvilken tragedie for denne mand! Og hvilken tragedie for dette land!«²⁸

Måske er problemet, at 30 år er for lang tid for et forhold af denne karakter. Man mister let den kritiske distance til en person, man har været forbundet med så længe. Den endelige dom må imidlertid vente til den sidste del af værket er på gaden. Det vil overraske alle, hvis den modsat annonceringen ikke også bliver på mindst to bind.

²⁷ Lignende 'undladelser' i de tidligere bind ligger til grund for beskyldningerne mod De Felice for ikke kun at være en heretiker, men også en apologet. De Felices hovedkritiker, Nicola Tranfaglia, har ubestrideligt ret, når han hævder, at De Felices revisionisme har en tendens til at opprioritere fascismens positive sider og fortie de negative. Det er eksempelvis påfaldende ringe opmærksomhed, De Felice tildeler temaer som den fascistiske terror i bevægelsesfasen (1. bog) og grusomhederne i den fascistiske krigsførelse i Libyen og Abessinien (3. bog). Det ændrer naturligvis ikke ved holdbarheden af De Felices ofte fremsatte synspunkt, at den italienske fascisme aldrig blev nær så totalitær som systemerne i Nazi-Tyskland og Stalins Sovjet, men synspunktet understøttes på ingen måde ved at underspille fascismens faktiske voldelige og totalitære sider. Se N. Tranfaglia: »Ma il fascismo era «moderno»?«, i »*La Repubblica*«, 2.1.1988.

²⁸ Oversat efter De Felices italienske citat, s.377.